

אסתר מאיר-גליצנשטיין, בין בגדר לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2009, 420 עמ'.

מחקרה של אסתר מאיר-גליצנשטיין, המובא בספר זה, נושא בחובו, כבר בכותרתו, הבטחה לפירוק הקטגוריות הדיכוטומיות 'מזרחי' ו'אשכנזי'. מונחים אלו השתרשו במחקר והניחו תפיסות משטיות שהבליעו עושר היסטורי ותרבותי אדיר. האם עמדה המחברת באתגר זה?

אפתח בסקירה קצרה של חלקי הספר. בספר אחד-עשר פרקים המחולקים לארבעה חלקים, וכן מבוא וסיכום. החלק הראשון, 'מעיראק לישראל', מציג את שני השלבים הראשונים בתהליכי ההתמערבות וההגירה של יהודי עיראק – שלב המודרניזציה והלאומיות ושלב המדיניות הציונית – וכן את דרכי התמודדותם של יהודי עיראק בשלבים אלו. החלק השני מתמקד בתקופת המעברות, במאבקים על המקום ועל המיקום, ובהיבטים הכלכליים של קליטת עולי עיראק. החלק השלישי עוסק בחילופי מנהיגות ודון בעיליות מנהיגותיות, ציוניות וקומוניסטיות מצד אחד ומפלגתיות 'מפא"ניקיות' מצד שני. בחלקו הרביעי והאחרון של הספר דנה המחברת בחיי העיראקים בקיבוץ וברמת גן, במחאה ובמאבק על הנרטיב ועל הנצחת התרבות העיראקית בו.

הספר כולו מוקדש ליהודי עיראק ומתרכז בהיסטוריה של יציאתם מעיראק – בגל העלייה הגדול של העיראקים, עליית 'עזרה ונחמיה' שהתרחשה מספטמבר 1950 עד אמצע מאי 1951 – ובהתערותם בישראל. מאיר-גליצנשטיין פורשת בפנינו נרטיב מרשים המקיף תהליכים מורכבים וארוכי טווח, הנושאים בתוכם מציאויות דרמטיות ומסכות חיים המשקפות השתלבות וכישלון השתלבות. התמונה העשירה כוללת את שנות ההתמערבות הראשונות, ובהן את תהליכי המודרניזציה, חווית הקיום בצל הקולוניאליזם הבריטי, הלאומיות הערבית והציונות.

לאורך הספר ניכר מאמץ להדגיש כי ציבור העולים שהגיע מעיראק לישראל הצליח להשתלב בארץ, אגב כפירה בגישה הגורסת כי היה מדובר בקורבנות ובהובלה של עולים פאסיביים. כבר בשורות הראשונות במבוא המחברת קובעת שמדובר בראייה מקובלת, ולפיה סיפורם של יהודי עיראק הוא סיפור קליטה מוצלח. אולם, עמדה זו אינה מבוססת ואינה מושווית לסיפורי קליטה אחרים. השאלה כיצד מודדים הצלחה נותרת אפוא עמומה.

כאמור, המחברת מתווכחת עם חוקרים וסוציולוגים כמו אלה שוחט (2001) ויהודה שנהב (2003) וטוענת שעולי עיראק היו עולים אקטיביים. היא אינה מאתגרת רק את עמדותיהם, אלא ממשיכה ומפריכה סדרה של 'אמיתות' נוספות, שהפכו לכאלה בשל שינון בשנות החמישים והתחדשותן, בזו אחר זו, בשנות השמונים והתשעים.

לפי 'אמיתות' אלו, ההסבר הציוני דחק הצדה הסברים אחרים, כמו ההסבר שעליית יהודי עיראק הייתה חלק מחילופי אוכלוסין כפויים בין ישראל וארצות ערב, או ההסבר שהציונות נועדה לפתור את בעיותיהם של יהודי אירופה, אך בה בעת העתיקה את 'הבעיה היהודית' למזרח התיכון וערערה את יסודות הקיום של היהודים בארצות האסלאם (עמ' 377-378). מאיר-גליצנשטיין ממשיכה וכופרת בטענה שעצם קיומו של הממסד הציוני בארץ ישראל ופעולותיו בארצות ערב עשו את יהודי הארצות האלה לפליטים, ולפיכך לקורבנותיה של הציונות (עמ' 378). על זאת נוספת הטענה שיהודי ארצות ערב לא הובאו לישראל ממניעים ציוניים אלא רק ממניעים כלכליים, כלומר, רק משום שנחשבו לכוח עבודה זול, נייד ונוח לתמרון. טענות אלו הושמעו מחוץ למחנה הציוני בשנות הארבעים והחמישים, והיום, היא מסיקה, הן מושמעות גם מתוכו (עמ' 378).

מאיר-גליצנשטיין עורכת כמה הפרדות שאינן תמיד מוצלחות או מוצדקות. כך למשל ההפרדה המלאכותית שהיא עורכת בין הציונות לבין הקולוניאליזם ומגמות החילון והמודרניזציה, שהן לדבריה גורמי השבר בין מוסלמים ליהודים. עניין זה מוסבר בהרחבה בפרק הראשון ובפרק הסיכום.

ההפרדה בין העיראקים לבין שאר העולים מארצות ערב והאסלאם היא הנושא שמאיר-גליצנשטיין ממשיכה לטפל בו בהקשר לקליטתם של העולים:

משהגיעו יהודי עיראק לישראל חדלה מערכת היחסים היהודית-מוסלמית הישנה, על ערכיה ותרבותה, להיות רלוונטית לכל אותם מהגרים יהודים, ואת מקומה תפשה מערכת אחרת, מורכבת לא פחות. כאן הם היו אמנם חלק מחברת הרוב היהודית, אך נמצאו בתווך בין אשכנזים לערבים (עמ' 379).

מדוע מייחדת המחברת את העיראקים שבאו לישראל משאר העולים מארצות ערב, ובמיוחד מצפון אפריקה? מאיר-גליצנשטיין עורכת את ההבחנה הזאת כדי לחזק את הנרטיב שכאמצעותו היא מבקשת לטפל בדימוי הלוונטיני של העולים מעיראק, כדי לחלצם מהדימוי של אובייקטים פאסיביים וכדי לתאר אותם מחדש כעולים נאבקים וכאנשים שההון התרבותי והפוליטי המערבי, וגם ההון היהודי מסורתי, עמד להם לטוב ולרע כמיצובם מחדש 'ממעברות אור יהודה לרמת גן' (עמ' 330-368). מאיר-גליצנשטיין כוללת את יהודי עיראק ב'שאר היהודים מארצות האסלאם' ומבודדת אותם מהם חליפות. בחוסר עקביות זה היא מחמיצה לפעמים את מה שביקשה לבסס – מסגרת ברורה ומבדלת של יהודי עיראק מ'השאר'.

הנרטיב המרשים שמאיר-גליצנשטיין מפתחת כדי להפוך את עולי עיראק מפאסיביים ותלותיים לאקטיביים ולנאבקים על מקומם בחברה, בפוליטיקה ובכלכלה

הישראלית, משכנע למדי בשל היותו נרטיב ממוסמך היטב, ומבוסס על מחקריה הקודמים בתחום – על יהודי עיראק בשליחות המסד (2001), על נשים בקיבוץ (2001) ועל התהוותן של מנהיגויות שונות בפוליטיקה מצד אחד ובארגוני מחאה מצד שני (2004). בספרה זה של מאיר-גליצנשטיין מתגלות סוף-סוף תרומותיהם של יהודי עיראק בישראל.

אולם, מאיר-גליצנשטיין נמנעת לעתים מניתוח ביקורתי של החומרים שהיא מביאה, כמו למשל, מהיסודות השובניסטים הבאים לידי ביטוי במועדונים, במיוחד בקרב העילית העיראקית, חומרים שידוע לנו עליהם מספריהם החשובים של סמי מיכאל (1974) ואלי עמיר (1983). במילים אחרות, מאיר-גליצנשטיין מטלטלת את המטלטלת רחוק מדי לצדה השני, ומציגה נרטיב של השתלכות 'מוצלחת מדי', ובו בזמן מבקשת למחוק סטריאוטיפים ולהציג אותם כאילו הם נוצרים מעובדות היסטוריות ולא מדעות קדומות. המחקר של מאיר-גליצנשטיין הוא אפוא ניטראלי מבחינה מגדרית, והעולים, גברים ונשים יחד, מצטיירים בו כיותר פעילים ופחות תלותיים. אולם אין זה כך. מאיר-גליצנשטיין בעצמה הראתה זאת במחקרים מוקדמים יותר על נשים עיראקיות בקיבוץ.

ככלל, הממד הביקורתי-ניתוחי הוא חולשתו העיקרית של הספר בין בגדד לרמת גן. ראשית, המושגים של מאיר-גליצנשטיין עברו סטריליזציה. אסתפק בדוגמה אחת: מאיר-גליצנשטיין מתארת תופעות מושרשות, כמו 'משכתנזים' ו'השתכנזות', כמושגים ה'נקיים' – 'התמערבות' ו'מתמערבים'. בכך היא ממעיטה מעוצמתו של תיאור היהודי העיראקי, המנהיג, הקיבוצניק, שעבר חוויות של משבר וטלטול שהצריכו כוחות עליונים כדי לשרוד אותן. חוויות אלה דרשו ממנו מטא-מורפוזת קיומית שתבעה את מחיקת תרבותו וזהותו, אף שבסופן הוא הצליח להגיע לעמדות הנהגה ומפתח במפלגות (עמ' 280-290) ובתנועות המחאה (עמ' 351), ובסופו של דבר, להיות לבשר מבשרה של החברה.

שנית, הספר מאמץ גישה כללית שמטרתה ללמוד את יהודי עיראק בישראל ולא את דרך פיזורם בישראל. לכן, השאלות המנחות רואות בקהילה מכלול ולא יחידים שפוזרו בצורות התיישבות כאלה ואחרות. למשל, התיישבותם של עיראקים בקיבוצים, בערים מעורבות, במושבים ועוד, וקצב היקלטותם השונה ביחס לעולים אחרים. כך יוצא שמאיר-גליצנשטיין מפרידה את פלח העולים מעיראק ומטפלת בהם בנפרד גם מבחינת היקלטותם בקיבוצים, במושבים, בערים, וכמובן, במיוחד ברמת גן. רמת גן הופכת בספר לאייקון המסמל את דרך היבנותה של 'תרבות ההתקהלות' של המהגרים, על כל הרישומים שחווית ההגירה מטילה בכל קהילה. אם כי יש להודות שתיאור זה מוצדק בעיקרו, שכן הקהילה העיראקית בישראל, למרות האפליה, הסטראוטיפיזציה והרדיפות התרבותיות, המשיכה לשאת בלבה גם חלקים מתרבות המוצא, ובסופו של דבר למצוא להם ערוצי ביטוי.

שלישית, גישתה המחקרית של מאיר-גליצנשטיין היא אוניברסליסטית-דיכוטומית, כלומר 'או ש', או ש', וכבר בעמוד הראשון היא מחפשת את הגורם המרכזי המארגן של התופעה:

השאלה המרכזית שמעוררת תופעה זו [...] האם המסלול שעשו יוצאי עיראק הוא בבחינת חלוץ ומבשר של תהליך השתלבותם של כלל יוצאי ארצות האיסלם [...] או אולי מדובר במקרה ייחודי של קבוצת עולים [...] מה היה הגורם המרכזי שקבע את מיקומם המעמדי של יוצאי ארצות האסלאם בישראל: האם זה היה ההון האנושי שלהם [...] או דווקא הפערים העדתיים [...] או להיפך, וגו' (עמ' 1).

מאיר-גליצנשטיין היא היסטוריונית סולידית, ובכל פרסומיה היא מבססת את דבריה 'בחומר הקשה והחצוב', כלומר במסמכים היסטוריים ובבדיקה שיטתית, ובטרם תאמץ עמדה פרשנית, היא אינה חדלה מלהצליב עדויות ומלבדוק את טענותיה. לעומת זאת, בספר זה מאיר-גליצנשטיין מבקשת להציב 'תשובה גדולה ועקרונית' לתופעה שאין מנוס מלהניח שהכוחות שעיצבו אותה היו רבים ובעלי משמעות, לפעמים סותרים זה את זה ותכופות מוסתרים. על רקע זה, אימוצה של גישה המחפשת אחר 'תשובה ניצחת' נראית שברירית.

שבריריות זו עולה מכמה כיוונים מחקריים שאינם תלויים בעבודתה של היסטוריונית רצינית וסולידית, כי אם באימוצם של כלי מחקר אנכרוניסטיים, כמו למשל ההבחנה בין 'עירוניים' ל'כפריים'. בסקירת המחקרים במבוא מאיר-גליצנשטיין שואלת מדוע לא נחקרו העיראקים מספיק בהשוואה לעולים מארצות אחרות, ומציעה את ההסבר שהם נחשבו עירוניים ודמו לעולי פולין ורומניה (עמ' 4). כבר בשלב זה היא מניחה את ההנחה, שבהמשך תוצע כהסבר למבוקש, ולפיה הממסד המחקרי התעניין במי שהשתלבותם עוררה קשיים מיוחדים, והעיראקים, שהיו עירוניים, לא היו חלק מהם.

באמצעות הטענה שהעיראקים היו 'בעלי רכיב עירוני מובהק' מאיר-גליצנשטיין מפרידה אותם מהחלקים העירוניים של העלויות האחרות, בעיקר מארצות ערב, ומייחסת במשתמע לעירוניים העיראקים בלבד שימוש מוצלח ברכיב זה. ההפרדה הזאת מוצעת כהסבר ולא כממצא המושתת על בחינת 'עירוניותם' של 'שאר העולים', וכך הופך יסוד העירוניות להסבר מבחין ומקבע. אולם, בעקבות ג'נטריפיקציה של עולים ביישובים לא-עירוניים בראשית המאה העשרים ואחת, זמן כתיבת הספר, העירוניות אינה עוד יסוד הנחשב ליתרון. במילים אחרות, מאיר-גליצנשטיין מתעלמת מתהליכים מערערי גבולות של גלובליזציה ושל התאמה, שכבר התערערה, בין מקום ההתיישבות לבין

משאבים וכוחות כלכליים, ועמה התערער הריבוד החברתי שהמחברת מבקשת לתאר כהישג. תיחום זה לא נעשה בספר ולפיכך הספר לוקה באנכרוניזם. הדיון ביסוד העירוני מצריך זהירות מחקרית רבה יותר באמצעות תיחומו בזמן.

ככלל, לא ברור מדוע נחוץ לשאול שאלה כללית אחת שתשים את כל יוצאי עיראק בקטגוריה אחת, נפרדת? מדוע יש להטיל על מציאות כה אקלקטית וחמקמקה ועל מגוון אנשים שהשונה ביניהם עולה לעתים על המשותף, גישה המבקשת לכלול אותם באחת? גישה זו אינה מבטיחה הרבה כבר בתחילתה, ואני מתרשמת שמטרתה החוזרת ונשנית של החוקרת הייתה להעמיד את עליית היהודים מעיראק 'אחת ולתמיד' בקטגוריה מובחנת משאר העליות מארצות המערב ומארצות ערב והאסלאם כאחד. בכך מצטרפת מאיר-גליצנשטיין לחוקרים אחרים של העולים מעיראק בישראל, ובהם עזיזה כזום (1999), אלה שוחט (2001), יהודה שנהב (2003) וסמי שלום שטרית (2004), שהם גם מושאי ביקורתה. מאיר-גליצנשטיין מבקשת להבחין עצמה מהם, באמצעות הטענה שחוקרים אלו מתאבלים באוכלוסיית המחקר שלהם ונוטים להציגה כטובה יותר מאוכלוסיות מחקר אחרות. אולם נראה שגם מאיר-גליצנשטיין נלכדה במלכודת זו, וגם היא ביקשה לבדל את העולים מעיראק מן העולים מארצות ערב והאסלאם – לאורך כל הספר וזרועות טענות בדבר ראשוניות היקלטותם בישראל והצלחתם היחסית בהתערות במוסדות המדינה (למשל במבוא, עמ' 1 ובסיכום, עמ' 377, 388).

כאמור, מאיר-גליצנשטיין ערה לתופעה זו, לא רק בקרב חוקרים של יוצאי עיראק בישראל, אלא גם אצל היסטוריונים של קבוצות אוכלוסייה אחרות. מאיר-גליצנשטיין מתמודדת עם מחקר בעייתי במיוחד מנקודת המבט של 'התאבדות באוכלוסיית המחקר', הלוא הוא מחקרה של היסטוריונית השואה חנה יבלונקה. בעמ' 7 מטפלת מאיר-גליצנשטיין בטענה (אחת מני רבות) העולה מספרה של יבלונקה ולפיה 'הגורם האנושי' הוא שקבע את ההבדל ברמת ההצלחה של העולים להשתלב בארץ. אליבא ד'יבלונקה בספרה של מאיר-גליצנשטיין, ניצולי השואה היו פשוט אנשים חרוצים יותר, הצטיינו במוטיבציה חזקה לבנות את חייהם מחדש והתאפיינו בעזרה הדדית, ובמשתמע לא כך היה הדבר באשר לעולים מארצות ערב, לרבות העולים מעיראק, שהיו חרוצים פחות, בעלי מוטיבציה חלשה ולא הכירו בחשיבותו של שיתוף פעולה. מאיר-גליצנשטיין מסכמת שבכך ממשיכה 'יבלונקה את [...] התפישה שהציג הממסד האשכנזי במשך העשורים הראשונים של המדינה [...] [ו]עדיין מקובלת בקרב חלק מן הציבור האשכנזי' (עמ' 7).

אני מסכימה עם עמדה זו, אולם מאיר-גליצנשטיין בעצמה ממשיכה גישה זאת וקובעת שבהשוואה לעולים מעיראק היו עולי ארצות ערב חסרי השכלה (עמ' 20), אף שהיה מדובר בעולים בעלי השכלה דתית, תורנית מסורתית, ואף בעלי השכלה

מערבית מובהקת, ומאיר-גליצנשטיין, כמו הממסד הציוני, מתעלמת ממנה. מאיר-גליצנשטיין אינה מתאמצת לערער את מיתוס היעדר ההשכלה וממשיכה לעשות בו שימוש כדי לבסס את טענתה שהעולים מעיראק נבדלו מהאחרים לא רק בעירוניותם אלא גם בהשכלתם המערבית. אם כך, מאיר-גליצנשטיין אינה נוקטת זהירות מספקת, ואינה מציינת שגם מארצות ערב האחרות, למשל מצפון-אפריקה, הגיעו אוכלוסיות שהשכלתן הייתה מגוונת למדי, מערבית ומסורתית. כך גם נטען במחקרה של עזיזה כוזם (1999).

מאיר-גליצנשטיין צודקת בקביעתה שמחקר זה חשוב ואחרים צריכים לבוא בעקבותיו. אולם היא עצמה (בעמ' 25-6) נוקטת עמדה שמובלעת בה התחשבות המתכתבת עם חוקרי עולים מארצות ערב אחרות, כמו שוחט (2001), שנהב (2003) ושטרית (2004). מאיר-גליצנשטיין מציגה ניתוח ארוך כדי לטעון לעמדה פוליטית מנוגדת לזו של שוחט בדבר הגורם שערער את היחסים בין יהודים לערבים בעיראק ובארצות ערב אחרות. לדברי מאיר-גליצנשטיין, שוחט טוענת שבמאמציה לדרבן את יהודי ערב לבוא לישראל, הציונות היא שהאיצה את הסלמת יחסי האיבה בין יהודים לערבים בעיראק. מאיר-גליצנשטיין מציעה שיש סתירה בדברי שוחט ושעויות התנועה הלאומית הערבית כלפי הציונות היא שדרבנה גם עוינות כלפי היהודים, בבחינת 'הם (העיראקים) התחילו'.

על רקע זה נטענת הטענה שהזכרה לעיל בדבר הצגתם של העיראקים והמזרחים בכלל בעבודותיהם של שנהב ושטרית, כקורבנות פאסיביים. אני סבורה כי מאיר-גליצנשטיין אינה מדייקת בהצגת טענותיהם של החוקרים הללו כדי לאפשר לה לחדד את טענתה שהקורבנות היא פשטנית. אני שותפה לטענה שעבודות אלו פשטניות מבחינה היסטוריוגרפית, שכן תשתיתן המחקרית דלה בהשוואה לתשתית שמאיר-גליצנשטיין מציגה, אך כוחן בהריפותן האנליטית. בעמ' 27 אומרת מאיר-גליצנשטיין שהיהודים לא הובלו לישראל, ואף שהיו לכמה מהם שאיפות להגיע למדינות המערב, מעטים מהם מימשו את הכיסופים האלה. ומכאן עדיין מהדהדת השאלה מדוע בכל זאת היגרו לישראל.

בסקירתי זו הצגתי רק דוגמאות המבקשות לבסס את הביקורת העיקרית שלי על הספר — היעדר הממד הביקורתי-ניתוחי. בד בבד הבעתי את עמדתי המפורשת שמדובר בספר חשוב, שכאמור, ראוי שהיסטוריונים וסוציולוגים ינעצו בו את שיניהם המחקריות כדי לחדדן וכדי לקדם את הדיון בעלייתם של עולים מארצות ערב, בהשתלבותם במדינה מאז ועד היום, במאבקי הכוח שהיו (ועודם) בקרבם, בתרומותיהם למדינה ולחברה, בהצלחותיהם ובתסכוליהם. אלו הם החומרים שמהם עשויה הרקמה המסובכת והמורכבת של החברה היהודית הישראלית.

הנרייט דהאן קלב

ביבליוגרפיה

- יבלונקה, חנה, 1998. 'בעקבות הסליחה: ניצולי השואה ועולים מזרחיים: ראשיתו של דין משווה', גשר 137: 53-62.
- כזום, עזיזה, 1999. 'תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל', סוציולוגיה ישראלית א, 2: 385-428.
- מאיר-גליצנשטיין, אסתר, 2000. 'עולי עיראק והממסד הישראלי בראשית שנות החמישים: המאבק להשתלבות', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 271-295.
- מאיר-גליצנשטיין, אסתר, 2001. 'אידיאולוגיה תרבות ומגדר: עולות מעיראק בקיבוץ בשנות הארבעים', בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים בשוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים: יד בן-צבי, 109-129.
- מאיר-גליצנשטיין, אסתר, 2004. 'מחויבויות מתנגשות: המנהיגות המזרחית במפא"י בשנותיה הראשונות של המדינה', ישראל 5: 63-97.
- מאיר-גליצנשטיין, אסתר, 2010. 'הציונות בעיראק: מלאומיות יהודית לציונות מגשימה', בתוך: אלון גל (עורך), הציונות לאזוריה, כרך ב', ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- מיכאל, סמי, 1974. שווים ושווים יותר, תל אביב: כוסתן.
- עמיר, אלי, 1983. תרנגול כפרות, תל אביב: עם עובד.
- שוחט, אלה, 2001. 'מזרחים בישראל: הציונות מנקודת-מבטם של קרבנותיה היהודים, בתוך: אלה שוחט, זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית (תרגום מאנגלית: יעל בן צבי), תל אביב: בימת קדם לספרות, 140-205.
- שטרית, סמי שלום, 2004. המאבק המזרחי בישראל: בין ריכוז לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948-2003, תל אביב: עם עובד.
- שנהב, יהודה, 2003. היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב: עם עובד.